

W świecie wydłużonych form El Greca - manieryzm w malarstwie hiszpańskim

- [W świecie wydłużonych form El Greca - manieryzm w malarstwie hiszpańskim](#)

W świecie wydłużonych form El Greca - manieryzm w malarstwie hiszpańskim

Ważne daty

Biogram artysty

1541 – narodziny Dominikosa Theotokopulosa w Kandii na Krecie

od ok. 1567 – pobyt w Wenecji

ok. 1570 – przyjazd do Rzymu

1572 – włączenie malarza do rejestru członków rzymskiego cechu św. Łukasza

1572 – otwarcie własnej pracowni w Rzymie

ok. 1576-1577 – przybycie do Madrytu

1583 – osiedlenie się na stałe w Toledo

1586 (18 marca) – podpisanie umowy na wykonanie *Pogrzebu hrabiego Orgaza*

1614 (7 kwietnia) – śmierć artysty w Toledo

Ważne wydarzenia

1556 - 1598 – rządy Filipa II Habsburga

1563 - 1584 – prace budowlane w Eskurialu

1571 – utworzenie Świętej Ligii i Bitwa pod Lepanto

Scenariusz lekcji dla nauczyciela

I. Rozwijanie zdolności rozumienia przemian w dziejach sztuki w kontekście ich uwarunkowań kulturowych i środowiskowych, epok, kierunków, stylów i tendencji w sztuce. Uczeń:

I.3. rozumie konteksty kulturowe i uwarunkowania przemian w dziejach sztuki (w tym historyczne, religijne, filozoficzne);

II. Zapoznawanie z najwybitniejszymi osiągnięciami w zakresie architektury i sztuk plastycznych. Uczeń:

II.13.c) w malarstwie i grafice: kompozycji, koloru, sposobów ukazania iluzji przestrzeni, kształtowania formy przez światło, w dziełach figuratywnych stopnia oddania rzeczywistości lub jej deformacji;

II.14. wskazuje środki stylistyczne i środki ekspresji, które identyfikują analizowane dzieło z odpowiednim stylem, środowiskiem artystycznym lub autorem;

II.15. rozpoznaje w dziele sztuki temat i wskazuje jego źródło ikonograficzne;

II.18. formułuje samodzielne, logiczne wypowiedzi argumentacyjne na temat dzieł sztuki.

II.3. umiejscawia dzieła w czasie (wskazuje stulecie powstania dzieł sztuki dawnej, a w przypadku dzieł sztuki nowoczesnej i współczesnej datuje je z dokładnością do połowy wieku), w nielicznych przypadkach, dotyczących sztuki nowoczesnej i współczesnej, zna daty powstania dzieł lub datuje je z dokładnością jednej dekady;

II.7. rozróżnia podstawowe motywy ikonograficzne;

II.9. identyfikuje najbardziej reprezentatywne i najstojniejsze dzieła na podstawie charakterystycznych środków warsztatowych i formalnych oraz przyporządkowuje je właściwym autorom;

III. Zapoznawanie z dorobkiem najwybitniejszych twórców dzieł architektury i sztuk plastycznych. Uczeń:

III.3. sytuuje twórczość artystów powszechnie uznawanych za najwybitniejszych w czasie, w którym tworzyli (z dokładnością do jednego wieku, a w przypadku twórców sztuki nowoczesnej i współczesnej – z dokładnością do połowy wieku) oraz we właściwym środowisku artystycznym;

III.4. łączy wybrane dzieła z ich autorami na podstawie charakterystycznych środków formalnych;

III.5. na podstawie przedłożonych do analizy przykładów dzieł formułuje ogólne cechy twórczości następujących twórców: Fidiasz, Poliklet, Praksyteles, Giotto, Jan van Eyck, Hieronim Bosch, Masaccio, Sandro Botticelli, Leonardo da Vinci, Michał Anioł, Andrea Mantegna, Piero della Francesca, Rafael Santi, Giorgione, Tycjan, Jacopo Tintoretto, Pieter Bruegel Starszy, Albrecht Dürer, Hans Holbein Młodszy, Donatello, Filippo Brunelleschi, Andrea Palladio, El Greco, Caravaggio, Gianlorenzo Bernini, Francesco Borromini, Diego Velázquez, Bartolomé Esteban Murillo, Georges de la Tour, Nicolas Poussin, Claude Lorrain, Peter Rubens, Anton van Dyck, Frans Hals, Rembrandt van Rijn, Jan Vermeer van Delft, Antoine Watteau, Jacques Louis David, Jean Auguste Dominique Ingres, Antonio Canova, Berthel Thorvaldsen, Francisco Goya, Eugène Delacroix, Caspar David Friedrich, William Turner, John Constable, Gustave Courbet, Jean François Millet, Eduard Manet, Claude Monet, Edgar Degas, August Renoir, Georges Seurat, Vincent van Gogh, Paul Gauguin, Paul Cézanne, Henri de Toulouse-Lautrec, August Rodin, Gustaw Klimt, Alfons Mucha, Antonio Gaudí, Edward Munch, Henri Matisse, Pablo Picasso, Umberto Boccioni, Wasyl Kandinsky, Piet Mondrian, Kazimierz Malewicz, Marcel Duchamp, Giorgio de Chirico, Salvador Dalí, René Magritte, Marc Chagall, Amadeo Modigliani, Jackson Pollock, Andy Warhol, Roy Lichtenstein, Claes Oldenburg, Francis Bacon, Yves Klein, Niki de Saint Phalle, Christo, Duane Hanson, Victor Vasarely, Alberto Giacometti, Constantin Brancusi, Henry Moore, Le Corbusier, Frank Lloyd Wright, oraz artystów polskich i działających w Polsce (m.in. takich jak: Wit Stwosz, Bartłomiej Berrecci, Tylman z Gamen, Dominik Merlini, Bernardo Belotto, Marceli Bacciarelli, Piotr Aigner, Piotr Michałowski, Artur Grottger, Henryk Rodakowski, Jan Matejko, Józef Chełmoński, Maksymilian i Aleksander Gierymscy, Józef Brandt, Olga Boznańska, Józef Pankiewicz, Władysław Podkowiński, Jan Stanisławski, Leon Wyczółkowski, Henryk Siemiradzki, Xawery Dunikowski, Stanisław Wyspiański, Józef Mehoffer, Jacek Malczewski, Witold Wojtkiewicz, Witkacy, Leon Chwistek i inni przedstawiciele grupy formistów, przedstawiciele grupy Rytm, kapistów i grupy „a.r.”, Tadeusz Makowski, Andrzej Wróblewski, Tadeusz Kantor, Jerzy Nowosielski, Alina Szapocznikow, Władysław Hasior, Roman Opałka, Magdalena Abakanowicz);

III.8. formułuje samodzielne, logiczne wypowiedzi argumentacyjne na temat twórczości wybitnych artystów.

IV. Kształcenie w zakresie rozumienia i stosowania terminów i pojęć związanych z dziełami sztuki, ich strukturą i formą, tematyką, techniką wykonania. Uczeń:

IV.2. zna terminologię związaną z opisem formy i treści dzieła malarskiego, rzeźbiarskiego i graficznego, w tym m.in. nazwy formuł ikonograficznych, słownictwo niezbędne do opisu kompozycji, kolorystyki, relacji przestrzennych i faktury dzieła;

Nauczysz się

wymieniać cechy charakterystyczne twórczości El Greca;

określać wpływ środowiska, w którym przebywał artysta na jego twórczość;

identyfikować dzieła na podstawie ich cech;

przyporządkowywać obrazy do miejsc, w których się znajdują lub do których zostały stworzone;

rozpoznawać i opisywać najbardziej znane obrazy malarza;

rozpoznawać i określać tematy i motywy ikonograficzne;

sporządzać analizę porównawczą dzieł z różnych epok.

Hiszpania w okresie manieryzmu

W II połowie XVI wieku odpowiedź Kościoła na Reformację przybierała różną formę. W architekturze włoskiej silnie rozwinęła się działalność misyjna i tworzenie zakonów, dbających o surową w swym wymiarze postawę moralną – ascezę. Hiszpania natomiast, w przeciwieństwie do w dużej części protestanckich Niemiec czy Francji, stała się jednym z najmocniejszych filarów papiestwa. Za pierwszego malarza hiszpańskiego, tworzącego w duchu manieryzmu, uznaje się Luisa de Moralesa, zwanego boskim (hiszp. el divino), ze względu na charakter jego dzieł. W jego przepełnionej duchem mistycyzmu twórczości obecne były wpływy niderlandzkie i cechy manieryzmu włoskiego, a najchętniej podejmowane tematy dotyczyły cierpienia: [Ecce homo](#), [Pieta](#), [Mater Dolorosa](#) czy Niesienie krzyża. **

Mistycyzm hiszpańskiej pobożności najpełniej jednak wyraził malarz pochodzący z Grecji, który większość życia spędził w Toledo, Dominikos Theotokopulos. O wartości jego sztuki zadecydowały przede wszystkim warsztat malarski i sposób postrzegania świata. Poszczególne fazy twórczości artysty wynikały z otoczenia i środowiska artystycznego, w którym pracował.

Młodość El Greca – okres kreteński

Dominikos Theotokopulos (w dosłownym tłumaczeniu Theotokopulos to „syn matki Boga”) urodził się w 1541 roku w Kandii, stolicy Krety, która do XII wieku była częścią Bizancjum, a od 1204 roku znalazła się pod panowaniem Wenecji. Wpływ obydwu kultur stał się więc na wyspie bardzo widoczny. Theotokopulos wcześniej zajął się twórczością malarzką, ucząc się malarstwa u prawosławnych mnichów. Z tego okresu pochodzi namalowana z tradycją bizantyjską ikona *Zaśnięcie Marii*, jednak malarz wychodzi poza schematy ikonopisania, wprowadzając trzeci wymiar i gestykulację.

El Greco, „Zaśnięcie Marii”, przed 1567, Holy Cathedral, Ano Syros, Grecja, [wikimedia.org](https://www.wikimedia.org/), domena publiczna

Okres wenecki

W 1567 roku malarz udał się do Wenecji. Prawdopodobnie wstąpił do pracowni Tycjana oraz poznał kilku innych artystów włoskich: Paola Veronese’a, Jacopa Bassana, Jacopa Tintoretta. Od pierwszego z nich przejął zimną kolorystykę oraz zamiłowanie do szczegółów.

Grupowanie postaci można uznać za naśladowanie Bassana. Natomiast Tintoretowi zawdzięcza dramatyzm rysunku, sposób dzielenia kompozycji na sfery oraz zamiłowanie do silnych akcentów kolorystycznych. Dzieła artystów weneckich będą ważnym źródłem inspiracji dla młodego twórcy, którego prace staną się nie tylko urozmaicone kolorystycznie i bardziej świetliste, ale wzbogacone zostaną o rozbudowaną architekturę w tle oraz silne skróty perspektywiczne, eksponujące temat i nadające niespokojnej, a jednocześnie mistycznej manieri. Głównymi tematami prac Theotokopulosa będą w tym okresie epizody z życia Chrystusa, m.in. *Wypędzenie kupców ze świątyni* i *Chrystus uzdrawiający ślepcę* (w późniejszych okresach powstaną kolejne wersje obrazów). Wśród artystów weneckich malarz zyskał przydomek El Greco (Grek), odnoszący się do jego pochodzenia.

1. Układ postaci nawiązuje do Tintoretta, a czysta kolorystyka, zwłaszcza błękity, wskazują na związek z malarstwem Tycjana.
2. W obrazie pojawiają się jeszcze wpływy renesansu w stosowaniu elementów architektury rzymskiej.
3. Twarz Chrystusa posiada rysy pociągłe – to reminiscencje bizantyjskie.

El Greco, „Wypędzenie kupców ze świątyni”, ok. 1570, National Gallery of Art, Waszyngton, Stany Zjednoczone, [wikimedia.org](https://www.wikimedia.org/), domena publiczna

El Greco, „Chrystus uzdrawiający ślepcę”, ok. 1570, Gemäldegalerie Alte Meister, Drezno, Niemcy, [wikimedia.org](https://www.wikimedia.org/), domena publiczna

Wieczne Miasto

W 1570 roku malarz przyjechał do Rzymu. Giulio Clovio polecił go kardynałowi Alessandro Farnese, miłośnikowi sztuki i mecenasowi, prosząc o opiekę nad młodym artystą. 18 września 1572 roku El Greco został włączony do rzymskiego cechu malarzy – Akademii świętego Łukasza. W wiecznym Mieście powstała m.in. *Pieta*, inspirowana rzeźbą florencką Michała Anioła. W dziełach mistrza El Greco odkrył *frapujące przejawy baroku: ekspresjonizm i gigantyzm. I choć miał w pogardzie koloryt Toskańczyka, urzekł go heroiczny styl jego nagich postaci* (Kazimierz Zawadowski, *El Greco*, Arkady, Warszawa 1979, s. 6). W obrazach z okresu rzymskiego można także odnaleźć wpływy Correggia i Jacopo Bassana, szczególnie widoczne w *Chłopcu zapalającym świeczkę*, zawierającym efekty iluminacyjne. Mimo źródeł wskazujących na rozczarowanie sztuką Michała Anioła, wyrażone wprost w słowach skierowanych do Francisco Pacheca, w kolejnej wersji *Wypędzenia kupców ze świątyni* zamieścił na pierwszym planie popiersie autora malowideł w Kaplicy Sykstyńskiej wraz z Tycjanem, Cloviem i Rafaelem, co dowodzi uznania dla tych artystów.

El Greco, „Pietà”, ok. 1570, Philadelphia Museum of Art, Stany Zjednoczone, blistar.net, domena publiczna

Źródło: online skills.

Okres hiszpański

W 1576 roku El Greco przybył do Madrytu, jednak nie znajdując tam zatrudnienia, wyjechał do Toledo. W 1577 roku Diego de Castilla zleca mu wykonanie trzech ołtarzy do kościoła klasztoru Santo Domingo el Antiguo. Program malowideł obejmował dzieciństwo, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa oraz scenę z wniebowzięciem Marii. W tym samym czasie artysta stworzył *Trójkę Świętą* oraz *Obnażenie z szat Chrystusa (Espolio)* do zakrystii katedry w Toledo. Tematyka większości obrazów religijnych El Greca odzwierciedla naukę Kościoła

katolickiego, sformułowaną podczas Soboru Trydenckiego (1545-1563), zawierały główne dogmaty wiary, często o tematyce maryjnej. W dorobku El Greca znalazły się też wyobrażenia świętych: Marii Magdaleny, Hieronima, Piotra oraz Franciszka z Asyżu, przedstawianych zazwyczaj w momencie głębokiej modlitwy lub pokuty. Po 1580 roku spod jego pędzla wyszło też wiele oficjalnych portretów mieszkańców miasta i dostojników kościelnych, m.in.: kardynała Fernando Niño da Guevary, Hortensio Félix de Paravicina.

Zapamiętaj!

SOBÓR TRYDENCKI, dziewiętnasty sobór powszechny, zwołany w wyniku zagrożenia doktryny katolickiej przez reformację oraz postulowanych przez środowiska kościelne reform wewnętrznych; obradujący z przerwami 1545–63; odrzucił główne idee reformacji, tym samym wytyczył program kontrreformacji; zainicjował wewnętrzną reformę Kościoła rzymskokatolickiego przez wydanie szeregu dekretów w sprawach wiary i moralności (m.in. o usprawiedliwieniu, grzechu pierworodnym, sakramentach, czyściecu, odpustach i czci świętych) oraz dyscypliny kościelnej (utrzymanie celibatu duchownych, polecenie utworzenia w każdej diecezji seminariów duchownych, konieczność wprowadzenia indeksu ksiąg zakazanych)

źródło: [PWN](#)

El Greco, „Obnażenie z szat”, 1577-1579, Katedra Najświętszej Marii Panny, Toledo, Hiszpania, wikimedia.org, domena publiczna

U szczytu sławy

El Greco przeniósł się do okolic Madrytu i dla Filipa II, króla i wielkiego mecenasa sztuki, namalował *Sen Filipa II*, który zyskał przychylność władcy i otworzył sobie drogę do rozbudowującego się wówczas Eskurialu*.*

Filip II (1527–1598), od 1556 król Hiszpanii, od 1580 – Portugalii. Syn Cesarza Karola V. Zasłynął z umacniania absolutyzmu i katolicyzmu. Zwalczał opozycję za pomocą inkwizycji, a także był przywódcą europejskiej kontrreformacji. Jego wojny z Francją i Anglią doprowadziły do kresu pozycji mocarskiej Hiszpanii.

Eskurial (hiszp. Escorial) – zespół architektoniczny w San Lorenzo de El Escorial, 45 kilometrów na północny zachód od Madrytu, na który składa się pałac, klasztor i kościół, powstały w latach 1563 – 1584. Autorami projektu byli: Juan de Toledo i J. de Herrea, a sam zespół został zbudowany w stylu późnorennesansowym. Filip II kazał go wybudować na cześć świętego Wawrzyńca, gdyż to właśnie w jego święto (10 sierpnia) wojska hiszpańskie pokonały Francuzów pod St. Quentin. W trakcie bitwy uległ też zniszczeniu kościół poświęcony temu świętemu). Obecnie w Eskurialu znajduje się jedna z najbogatszych w Hiszpanii kolekcja dzieł sztuki.

Do malarskiego wnętrza klasztorno-pałacowego Filip II zamówił obraz ukazujący *Męczeństwo świętego Maurycego*. Dzieło nie przypadło jednak zleceniodawcy do gustu. Współpraca z dworem została przerwana, a El Greco wrócił do Toledo. Dnia 18 marca 1586 roku, od księdza Andresa Nuneza z parafii św. Tomasza, malarz otrzymał zamówienie na *Pogrzeb hrabiego Orgaza*, jedno z najbardziej znanych dziś dzieł. W latach 1608-1614 wykonał wystrój trzech ołtarzy dla Szpitala Miłosierdzia pod wezwanie św. Jana Chrzciciela oraz jeden z ostatnich obrazów, nieukończony *Otwarcie piątej pieczęci Apokalipsy*. Zleceniodawca dzieł, Pedro Salazar de Mendoza, zamówił także u artysty pejzaż - *Widok Toledo*. Do jego późnych prac należy jedyny obraz podejmujący tematykę mitologiczną - *Laokoon*. El Greco zmarł 7 kwietnia 1614 roku.

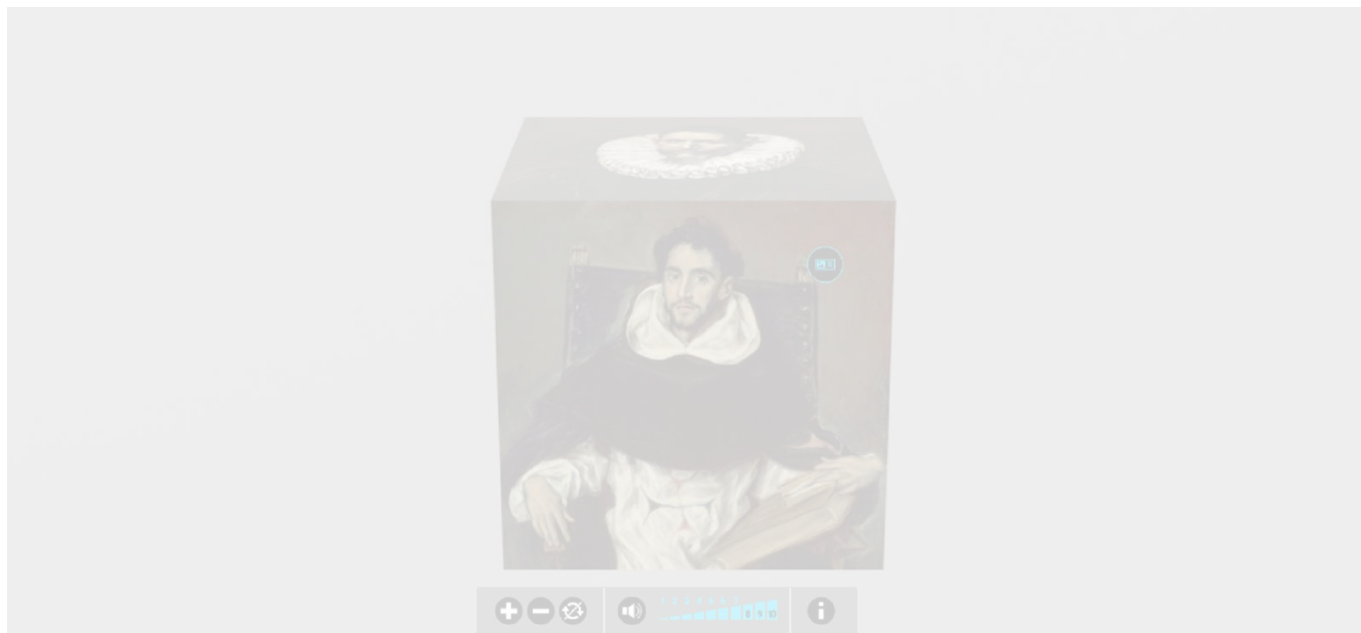
Święta Liga - została ona utworzona w 1571 roku przez papieża Piusa V, Hiszpanię, Wenecję, część państw włoskich oraz kawalerów maltańskich. Jej działania były wymierzone w Imperium Osmańskie, które rozszerzało swoje wpływy w południowo-wschodniej części Europy. Najważniejszym zwycięstwem Świętej Ligii było pokonanie Turków w bitwie morskiej pod Lepanto, podczas której Juan de Austria zdobył ok. 137 okrętów i zatopił ok. 50 statków z floty Alego Paşa. Turecki dowódca zginął w walce. Mimo poważnego zwycięstwa Liga Święta rozpadła się niecałe dwa lata później, gdy Wenecja podpisała pokój z Turcją.

El Greco, „Męczeństwo świętego Maurycego”, 1580-1582, Eskorial, San Lorenzo de El Escorial, Hiszpania, [wikimedia.org](#), domena publiczna

El Greco, „Otwarcie piątej pieczęci Apokalipsy”, 1608-1614, Metropolitan Museum of Art, Nowy Jork, Stany Zjednoczone, [wikimedia.org](#), domena publiczna

El Greco, „Laokoon”, 1610-1614, National Gallery of Art, Waszyngton, Stany Zjednoczone, [wikimedia.org](#), domena publiczna

Twórczość portretowa El Greca

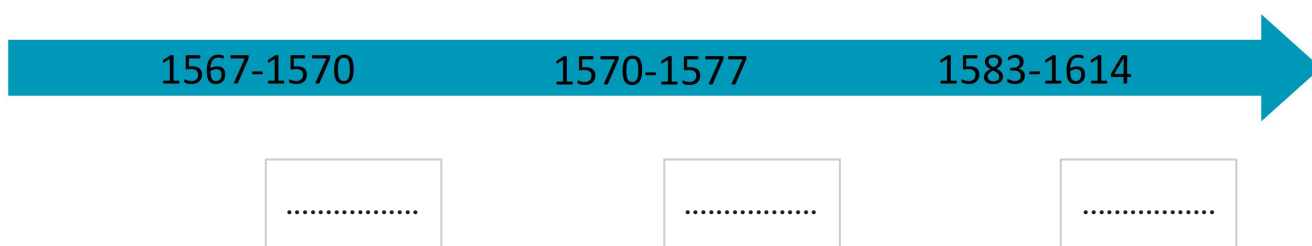
Zasób interaktywny dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/D1DfN3mF7>

Źródło: online skills, cc0.

Zadania

Ćwiczenie 1

Na osi czasu, pod datami, wpisz miasta, związane z artystyczną twórczością El Greca.

Ćwiczenie 2

Dobierz obrazy do miejsc, dla których zostały wykonane.

Kościół Santo Domingo el Antiguo

Męczeństwo świętego Maurycego

Eskorial

Otwarcie piątej pieczęci Apokalipsy

Szpitala Miłosierdzia

Trójca święta

Ćwiczenie 3

Rozpoznaj dzieła. Dołącz do każdego z nich właściwy tytuł.

Męczeństwo świętego Maurycego, Otwarcie piątej pieczęci Apokalipsy, Sen Filipa II

.....

.....

.....

Ćwiczenie 4

Rozpoznaj tematy ikonograficzne ukazane w poniższych obrazach i wpisz je w puste pola.

.....

.....

.....

.....

Ćwiczenie 5

Wybierz obrazy wyłącznie z okresu pobytu El Greca w Toledo.

☐ Otwarcie piątej pieczęci Apokalipsy

☐ Widok Toledo

☐ Chłopiec zapalający świeczkę

☐ Pogrzeb hrabiego Orgaza

☐ Pietà

☐ Portret Jerónima de Cevallosa

Ćwiczenie 6

Do jakich wydarzeń nawiązuje obraz Laokoon?

☐ Bitwy pod Troją

☐ Bitwy pod Lepanto

☐ Apokalipsy według świętego Jana

Ćwiczenie 7

Rozpoznaj osobę przedstawioną na portrecie. Do każdego dzieła dopasuj odpowiedź.

Juan Tavera, Fernando Niño de Guevara, Hortensio Felix Paravicino

.....

.....

.....

Ćwiczenie 8

Powiąż dzieła z miejscami, w których są przechowywane.

Pogrzeb hrabiego Orgaza

Kościół św. Tomasza, Toledo, Hiszpania

Trójca Święta

Metropolitan Museum of Art, Nowy Jork, Stany Zjednoczone

Portret kardynała Fernando Niño de Guevara

National Gallery of Art, Waszyngton, Stany Zjednoczone

Laokoon

Prado, Madryt, Hiszpania

Polecenia

Polecenie 1

Porównaj obrazy przedstawione na ilustracjach.

Masaccio, „*Trójca Święta*”, ok 1425, Santa Maria Novella, Florencja, Włochy, [wikimedia.org](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Masaccio_-_TheHolyTrinity_-_WGA01609.jpg), domena publiczna

Źródło: online skills.

Podaj po cztery cechy formalne kompozycji.

Podaj po cztery cechy formalne kolorystyki.

Podaj po cztery cechy formalne światłocienia.

Sformułuj wniosek dotyczący sposobu przedstawienia obu dzieł: uwzględnij ich wyraz.

Inna wersja zadania

Polecenie 2

Napisz wypracowanie na temat: El Greco – malarz nowych czasów czy artysta pielęgnujący tradycję? Odwołaj się co najmniej do trzech przykładów dzieł. Twoja praca powinna liczyć co najmniej 250 słów.

Słownik pojęć

Ecce homo

[czytaj: ekce homo] (z łac. „oto Człowiek”, słowa Piłata, gdy oddawał Jezusa pod sąd tłumu) – motyw w sztuce chrześcijańskiej przedstawiający ubiczowanego Chrystusa w koronie cierniowej.

Izokefalizm

(*izo*, gr. *isos* „równy”+ gr. *kefall* „głowa”) – zasada kompozycyjna w ikonografii, polegająca na umieszczeniu głów przedstawionych postaci na jednym poziomie bez względu na ich

pozycję i ruch. Stosowana w sztuce starożytnej, starochrześcijańskiej, bizantyjskiej i romańskiej.

Mater Dolorosa

[czytaj: mater dolorosa] (łac. „*Matka Bolesciwa*”) – motyw boleści Matki Boskiej cierpiącej po ukrzyżowaniu Chrystusa, obecny w literaturze i sztuce.

Pieta

(wł. pietà - miłosierdzie) - w sztuce przedstawienie o charakterze historycznym i dogmatycznym opłakującej Matki Bożej z ciałem Chrystusa na jej kolanach lub łonie. Pieta wyraża współudział Marii w dziele Zbawienia.

Definicje opracowano na podstawie: *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, opr. zbiorowe pod. red. Krystyny Kubalskiej-Sulkiewicz, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2003

Galeria dzieł sztuki

Masaccio, „*Trójca Święta*”, ok 1425, Santa Maria Novella, Florencja, Włochy, [wikimedia.org](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Masaccio_-_Trinity.jpg), domena publiczna

Bibliografia

E. H. Gombrich, *Rebis*, Poznań 2009

J. Białostocku, *Sztuka cenniejsza niż złoto*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2004

K. Zawadowski, *El Greco*, Arkady, Warszawa 1979

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, opr. zbiorowe pod. red. Krystyny Kubalskiej-Sulkiewicz, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2003

Sztuka świata, tom 6, praca zbiorowa, Arkady 2009

Wielcy Malarze, ich życie, inspiracje i dzieło, Nr 64. El Greco

Wielka kolekcja sławnych malarzy, El Greco, Poznań 2008